

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ

Телешкіна Олеся Олександрівна

УДК 811.161.2'367.335

БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ
З КОМПОНЕНТОМ ОБҐРУНТУВАННЯ

10.02.01 — українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Харків — 2002

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української мови Харківського державного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник : доктор філологічних наук, професор

Дорошенко Сергій Іванович,

Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди,
професор кафедри української мови;

Опоненти: доктор філологічних наук, професор

Шульжук Каленик Федорович,

Рівненський гуманітарний університет,
професор, завідувач кафедри української мови;
кандидат філологічних наук, доцент

Потеха Людмила Іванівна,

Кіровоградський державний педагогічний університет
ім. В. В. Винниченка, завідувач кафедри
філологічних дисциплін початкового навчання;

Провідна установа: Національний педагогічний університет

ім. М. П. Драгоманова,

кафедра стилістики,

Міністерство освіти і науки України.

Захист відбудеться 16 січня 2003 року о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.053.03 Харківського державного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (61168, м. Харків, вул. Блюхера, 2, зал засідань).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Харківського державного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Блюхера, 2.

Автореферат розіслано 12 грудня 2002 р.

Учений секретар

спеціалізованої вченої ради О. А. Олексенко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Предмет дослідження становлять безсполучникові складні речення на зразок: *Митцю не треба нагород, його судьба нагородила* (Л. Костенко); *Та стережись: ворог не переможений* (Р. Федорів); *Мені не можна — служба* (Е. М. Ремарк); *Постаріла вже мудрість Божя, розтрощив її грізний час* (В. Симоненко), в яких друга предикативна частина обґрунтовує зміст попередньої частини.

Будучи поширеними в сучасній українській мові як багатопланові щодо властивих їм відтінків значеннєвих відношень складні структури, розглядувані конструкції до сьогодні не піддавалися різнобічному вивченню. До того ж у прийнятій у підручниках і посібниках з української і російської мов класифікаційній системі безсполучникових складних речень вони не визнані як окремий вид, а кваліфікуються як один із варіантів причиново-наслідкових безсполучникових складних структур: конкретно — з оберненим вираженням відношення причини і наслідку. Це означає, що структурно наслідковий компонент у них передує причиновому. Між тим таке потрактування цього виду речень суперечить і логіці їхньої будови, і семантичному наповненню предикативних частин таких висловлювань. По-перше, за логікою речей наслідок не викликає причину. По-друге, так званий “причиновий” (другий) компонент поспіль не передає причинової семантики, що ставить під сумнів правомірність називати такі безсполучникові складні конструкції причиново-наслідковими з оберненим відношенням причини і наслідку. Таке розуміння цього виду безсполучникових складних речень актуалізує їх вивчення: виникає необхідність не тільки віднайти адекватну назву цьому виду безсполучникових складних речень, але й довести особливості їх структури, лексико-граматичного наповнення, стилістичного використання як окремого виду безсполучникових складних утворень. Це й спонукало обрати темою дослідження саме цей вид безсполучникових складних речень. Звернення до його аналізу зумовлено також потребою у виявленні додаткових підстав уважати безсполучникові складні конструкції синтаксичними одиницями реченнєвого, а не текстового плану,— самостійними з синтаксичного і самодостатніми з функціонального погляду. Перелічене визначає **актуальність** обраної теми.

Мета дисертаційного дослідження — виявити семантико-синтаксичні особливості відношення обґрунтування і властиве їм лексико-граматичне наповнення у структурі безсполучникових складних речень.

Для досягнення цієї мети були поставлені такі **завдання**:

1. визначити зміст поняття “обґрунтування” щодо безсполучникового поєднання предикативних частин;
2. встановити структурно-семантичні ознаки різновидів безсполучникових складних речень із компонентом обґрунтування;
3. проаналізувати особливості безсполучникових складних конструкцій із відношенням обґрунтування з погляду їх семантико-граматичного оформлення і смислового наповнення;
4. подати класифікацію складних безсполучникових речень із компонентом обґрунтування, беручи за основу семантико-синтаксичні відношення між їх складовими частинами, для доведення неприйнятності погляду на безсполучникові складні речення як текстові утворення;
5. виявити поширеність і особливості вживання аналізованих синтаксичних конструкцій у функціональних стилях української мови;
6. віднайти спільне й відмінне в структурній і семантичній відповідності безсполучникових складних речень обґрунтування і текстових утворень такого відношення.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження відповідає загальній науковій проблемі кафедри української

мови Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди “Закономірності розвитку і функціонування української мови”, що передбачає вивчення проблем синтаксису української мови, зокрема питань функціонування безсполучникових складних речень.

Матеріалом для дослідження стали приклади безсполучникових складних речень обґрунтування, дібрані з різних функціональних стилів української мови, з джерел усної народної творчості, з усного розмовного мовлення.

Методологічну основу роботи становить дихотомічне розуміння мови як суспільного явища, усвідомлення діалектичного зв'язку мови і мислення, окремого і загального.

Принципи і методи дисертаційного дослідження зумовлені його метою і завданнями. Провідний принцип — функціонально-семантичний. Інтерпретація матеріалу здійснюється методами описування, зіставлення і трансформації. Мовні явища аналізуються з урахуванням взаємозв'язку лексичного і морфолого-синтаксичного вираження структурних компонентів предикативних частин.

Наукова новизна роботи визначається тим, що в ній уперше в синтаксичній науці піддано монографічному дослідженню безсполучникові складні речення з відношенням обґрунтування між предикативними компонентами, вперше сформульовані доказові ознаки безсполучникових складних речень із компонентом обґрунтування як окремого виду синтаксичних одиниць у системі складних безсполучникових конструкцій із відношенням детермінації, розкрито зміст поняття “обґрунтування” у застосуванні до безсполучникових складних речень, запропоновано нові підходи до їх класифікації.

Теоретичне значення праці визначається тим, що доповнено і конкретизовано класифікацію складних безсполучникових структур різнофункціонального типу, доведено їх широке функціонування у різних сферах використання української мови як засобу усного і писемного спілкування, що може послужити основою для подальшого вивчення речень цього виду.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що спостереження і висновки, представлені в дисертації, можуть бути використані при написанні підручників, навчальних посібників із синтаксису й стилістики української мови для вищих і середніх навчальних закладів, стати підґрунтям для створення окремого спецкурсу для студентів філологічних факультетів.

Апробація матеріалів дослідження здійснювалася на наукових семінарах аспірантів, на засіданнях кафедри української мови Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди (2000 – 2002 рр.), на всеукраїнських наукових конференціях: “Олександр Олесь: проблеми вивчення творчої спадщини і сучасність” (Суми, 1998 р.), “Граматичні одиниці і категорії української мови” (Луцьк, 2000 р.), “Павло Грабовський: проблеми творчості” (Суми, 2002 р.).

З теми дисертації опубліковано шість статей, п'ять із них у провідних наукових фахових виданнях.

Обсяг і структура дисертації. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків і списку літератури. Повний обсяг роботи 180 сторінок, основного тексту - 163 сторінки. У списку використаної літератури налічується 183 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, її мету, завдання, наукову новизну, теоретичне і практичне значення, визначено предмет, принципи, методологічні основи і методи дослідження, подано дані про апробацію основних його теоретичних положень.

Перший розділ “Теоретичні засади аналізу безсполучникових складних речень із відношенням обґрунтування” містить аналіз стану вивчення в сучасній українській мові проблеми безсполучникових складних речень взагалі і розглядуваного

виду зокрема.

У розділі викладено теоретичні засади дослідження, визначено його поняттєво-термінологічний апарат.

Аналіз сучасних наукових джерел із синтаксису української і російської мов засвідчив, що дослідники безсполучникових складних речень по-різному називають розглядувані конструкції: то як причиново-наслідкові (К. Г. Городенська, В. В. Бабайцева, М. П. Жоголева), то як наслідково-причинові (автори курсу “Сучасна українська літературна мова” за ред. І. К. Білодіда), то як причинові (А. П. Бевзенко, І. Р. Вихованець, М. А. Жовтобрюх, Є. М. Ширяєв).

У цих найменуваннях відбите, за нашим переконанням, традиційне уявлення про безсполучникові складні речення як відповідники сполучниковим, у яких завдяки сполучникам будується відношення частин за формулою “причина — наслідок” у прямому або зворотному їх вияві, що простежується і в транспозиції складових частин безсполучникових складних речень на зразок: *Машина не заводилась: бачок був порожнім* (Ю. Яновський) — *Бачок був порожнім — машина не заводилась* (Сучасна українська літературна мова: Синтаксис, с. 417).

Однак вразливим місцем у такому розумінні цього виду речень було те, що в одному з різновидів цих конструкцій визначався такий порядок розташування предикативних частин, за яким наслідок передував причині, що з логічного погляду неможливо. Це змусило дослідників синтаксису української і російської мов якщо не відмовитися від терміна “причиново-наслідкові речення”, то бодай не називати один з їх різновидів наслідково-причиновими. Зміцнювалося переконання в тому, що вбачати в структурах такого типу наслідково-причинові відношення не можна тому, що причина не може йти за наслідком. Усвідомлення цього зумовило називання їх то як речень мотиваційного пояснення (В. А. Белошапкова), то як речень із значенням мотивації (Н. В. Кирпичникова), то як речень обґрунтування з відтінком причини (С. І. Дорошенко). Усі ці назви об’єднує одне: за ними принципово нова оцінка семантико-синтаксичної функції другої частини аналізованих безсполучникових складних речень. Її функціонування не кваліфікується як причина, визнання якої передбачає наслідок. Цим речення такого зразка виводяться з кола структур, пов’язаних із вираженням відношення причина - наслідок із прямим чи зворотним порядком розміщення його компонентів. У цьому треба вбачати важливий крок у визначенні статусу розглядуваних конструкцій. Усвідомлення цих речень уже не пов’язується з відношенням причини і наслідку, а відношенням констатації дії в першій частині і мотивацією чи обґрунтуванням у другій. Таке розуміння співвідношення предикативних частин базується на основі порядку їх розташування, який визначає структурну будову безсполучникових складних речень цього виду. У безсполучникових складних реченнях у зв’язку з відсутністю сполучників чи сполучних слів порядок предикативних частин відіграє роль граматичного показника їх будови. Зміна порядку розміщення частин зумовлює зміну семантико-синтаксичних відношень, а відтак і вид безсполучникових складних речень, якому також притаманна тільки певна послідовність предикативних одиниць. До того ж є структурні і часові обмеження щодо перетворення речень із причиновим обґрунтуванням у сполуки причиново-наслідкові, що є ще одним доказом неправомірності визнання розгляду аналізованих конструкцій як причиново-наслідкових із зворотним вираженням причини і наслідку.

Однак беззастережно прийняти жодну із запропонованих назв не можна. Перша (речення мотиваційного пояснення) не задовольняє тим, що оскільки є окремі безсполучникові речення з пояснювальним відношенням, то недоцільно для конструкцій із різним семантичним наповненням предикативних частин уживати одне і те ж найменування. Більш прийнятним для характеристики другої предикативної частини цих відношень є термін “мотивація”, який розширено представляє мотивування того, що констатовано в першому компоненті безсполучникового складного речення, тобто

передає “сукупність мотивів, доказів для обґрунтування чогось” (СУМ: IV, 810). Цим він вигідно відрізняється від терміна “мотиваційне пояснення”, що пов’язує мотивування лише з поясненням. Однак мотивація (чи синонім – мотивування) – це лише складова частина обґрунтування, яке розуміється як “сукупність доказів, фактів, аргументів для переконання в чому-небудь, на potwierдження чогось” (СУМ: V, 480), що спостерігається в безсполучникових складних реченнях розглядуваного виду. Це й дозволяє нам констатувати той факт, що термін “мотивація” у більшій мірі, ніж термін “мотиваційне пояснення”, відбиває особливості семантико-синтаксичних відношень цих структур, але не обіймає всієї значеннєвої різноманітності другого компонента. До терміна “речення обґрунтування з відтінком причини” ставлення не однозначне. З одного боку, перша його частина “обґрунтування” повніше, ніж інші, відповідає характеру тих відношень, що передбачаються аналізованими конструкціями, а саме відношенню обґрунтування, що включає різні мотиви й аргументи для доведення чогось. З іншого боку, вказівка на “відтінок причини” надто звужує розуміння можливості передачі різних відношень, хоч дуже часто розглядувані речення бувають такої будови, коли обґрунтування сприймається як причина. Особливо це торкається речень, у яких передається відношення дії або стану людей, пор.: *Не прочитає заголовка: кров залила обличчя* (А. Головка). Такому спостереженню не можна не віддати належного. Але ж у такому потрактуванні відбитий лише один із відтінків обґрунтування, конкретно – обґрунтування з відтінком причини. Між тим другий компонент не завжди має відтінок причини. Залежно від лексико-граматичного наповнення першого компонента обґрунтування може формулювати аргументацію власних чи чужих вчинків, дій а то й бездіяльності, пояснення мотивів прийнятих рішень. Так, у реченні *Ви Твердохліба не зобижайте, йому і так не солодко* (І. Цюпа) другий компонент аргументує прохання не зобижати Твердохліба. У прикладі *А тут як би заморозило людей: ідуть просто на карабіни* (І. Вільде) друга частина становить пояснення дії, констатованої у першому складнику. Що ж до другої частини такого безсполучникового речення, як *Припала б, здається, до того зеленого листочка, пригортала б до серця, сміялася б і плакала — так* (П. Мирний), то вона виражає підставу тих уявлених дій, які названі в препозиційному компоненті.

Наведені приклади свідчать, що в зразках, так би мовити, особистісних безсполучникових складних речень із другим компонентом, що за семантико-синтаксичним відношенням відповідає підрядній частині причини, друга частина може містити не лише причину, а й аргументацію, пояснення і підставу, інакше кажучи, обґрунтування.

Розгляд речень, у яких взаємодіють відношення між явищами і подіями об’єктивного світу, доводить, що в них передається внутрішній, закономірний зв’язок двох явищ, зумовленість одного з них існуванням або появою іншого, а не вказується на причину констатованого в першій частині факту. Для підтвердження наведемо один із прикладів цього різновиду безсполучникових конструкцій: *Неважко помітити, що ці моделі не можна сумістити у просторі: вони побудовані дзеркально і відбивають просторову конфігурацію молекул двох різних речовин* (З підручника).

Те, що друга частина в проаналізованих зразках вказує не на причину чи має тільки її відтінок, а дає пояснення, обґрунтовує наведений у першій частині факт чи дію, дає можливість стверджувати: відношення в них відповідають не формулі “причина-наслідок” в оберненому вияві, а ґрунтуються на поєднанні факту і його обґрунтуванні.

Усі відтінки відношень, можливі в аналізованому виді безсполучникових речень, відбиває термін “обґрунтування” без будь-якого означального слова. Цей термін обіймає всю багатозначненєву гаму відношень різних подій, обставин, дій, закладених у предикативних частинах безсполучникових речень, які ми пропонуємо називати реченнями обґрунтування, або їх повна назва: безсполучникові складні речення з

компонентом обґрунтування.

Складні безсполучникові конструкції з відношенням обґрунтування між компонентами є закритими структурами, в яких постпозиція обґрунтовуючого компонента є суттєвою структурною прикметою, що становить структурно-семантичну специфіку речень такого типу і робить їх необерненими сполуками.

З огляду на те, що формування обґрунтовуючої частини зумовлюється семантико-граматичним наповненням предикативного члена першого складника і залежить від характеру пропозицій, відношення яких втілюються у відповідні структури, безсполучникові речення аналізованого виду пропонується класифікувати:

1) за семантико-граматичним оформленням препозиційного складника:

- за наявністю заперечення у препозиційній частині;
- за вираженням волевиявлення в першому компоненті;
- за семантикою ствердження в першій предикативній частині;

2) за смисловою наповненістю структури:

— на такі, що встановлюють відношення обґрунтування між явищами і подіями об'єктивної дійсності;

— на такі, що пояснюють, розкривають дії, стан, мотиви і вчинки людей.

Кожний різновид запропонованого варіанта класифікації має внутрішній поділ на більш дрібні відтінки значення.

Безсполучникові складні речення обґрунтування функціонують і як окремі синтаксичні одиниці, і в складі багаточленних складних конструкцій.

Складні структури, які будуються лише з двох предикативних частин, що формують відношення обґрунтування, становлять зразки елементарних безсполучникових складних речень. Таких конструкцій більшість: *Йон дивився розгубленим поглядом: на Маріциному обличчі блукав якийсь загадковий усміх* (М. Коцюбинський); *Скрипів сніг: уночі знову прихопив морозець* (Е. М. Ремарк); *Тоді бездомному хоч сядь та плач: із морозами погані жарти* (В. Шевчук).

Поряд з елементарними будовами засвідчуються й безсполучникові складні речення з відношенням обґрунтування таких зразків: *Дрягнуло в грудях, скоробилась в Арсена совість — за цілий рік ні разу не провідав Яцька — боявся* (Р. Іваничук); *Вона матір усім: дубам, травам, тобі, Любано, мені, батькові твоєму Бояну: всі ми із землі вийшли, вона нас годує, в ній ляжемо спати* (Р. Федорів); *Зайшла друга ніч, і Серьога зустрів її, вкублившись у своєму газику, не маючи вже навіть того малого тепла, що було вчора: бензин кінчився, мотор заглух, шкала погасла* (О. Гончар). Своєрідність будови таких речень у тому, що, становлячи одне висловлення, кожна з наведених синтаксичних одиниць включає кілька предикативних частин, окремі з яких виражають відношення обґрунтування.

Такі структури, до складу яких входить більше як дві предикативні частини, іменуються, як відомо, складними багатокомпонентними реченнями.

Особливість щойно наведених складних безсполучникових речень полягає у тому, що в їх складі наявні частини з відношенням обґрунтування поряд з іншими відношеннями, які втілюються в безсполучникове або сполучникове оформлення.

Дібрані нами дані засвідчують, що в сучасній українській мові широко представлені багатокомпонентні складні речення, до складу яких входять бінарні сполуки з компонентом обґрунтування. Вхідження структур із відношенням обґрунтування у багатокомпонентні речення сполучникового і безсполучникового типу свідчить про те, що, будучи їх складниками, вони виступають реченневими одиницями, а не текстовими сполуками. Крім цього, будучи часто і системно вживаними, вони мають бути визнані активними синтаксичними одиницями української мови.

Другий розділ “Семантико-граматична структура безсполучникових складних речень із відношенням обґрунтування” присвячений аналізу

безсполучникових складних конструкцій обґрунтування, що групуються (1) за семантико-граматичним оформленням препозиційного складника і (2) за смисловим наповненням усього речення.

(1) Першу підгрупу різновиду безсполучникових складних речень, що виділяються за семантико-граматичним оформленням першого компонента, становлять конструкції, обґрунтування в яких спричиняється наявністю заперечення в препозиційній частині. Засвідчуються такі зразки передачі заперечення: *Не здавлю у серці змія — Він ссе і ссе собі помиї З моїх бездонних нечистот* (В. Симоненко); *Ніхто не зважувався тайну розсотувати, кожному життя миле* (Р. Федорів); *Водієві вже не видно було нічого: ні підйому, ні місива колій: скло перед ним було всуціль заляпане грязюкою*

(О. Гончар); *Тільки не до них уже Лізі: в небо кудись задивилась, незрушно, навік...* (О. Гончар). До цієї підгрупи речень слід віднести й конструкції, в першій частині яких, крім заперечення, міститься протиставлення: *Лют часом у шпаринах тинів помічав студені блискавиці, але до серця їх не брав: не всі блискавки вибухають громами* (Р. Федорів); *Параскіца хотіла бігти — і не могла: ноги немов приросли до землі* (М. Коцюбинський).

До другої підгрупи безсполучникових складних речень із компонентом обґрунтування, виділених на основі врахування семантико-граматичних ознак предикативних частин, належать структури з присудком у першій частині, який передає волевиявлення, виражене наказовим способом дієслова або іншими формами з імперативним значенням, наприклад: *Шукайте посмішку Джоконди, вона ніколи не мине* (Л. Костенко); *Хмиз палити пошліть, ще я там не була* (О. Гончар); *Мовчи та мак товчи: мовчанка не пушить* (З усн. нар. тв.); *Кляніть мене, кривітьсся від огиди, Несіть мені прокльони і плювки — Вже чорна слава вбивці Артеміди Мені під ноги кинула віки* (В. Симоненко). За характером семантико-граматичного оформлення є всі підстави цю підгрупу складних утворень назвати реченнями з препозиційним компонентом волевиявлення.

Різновидом цієї підгрупи речень, незважаючи на їх своєрідність, є конструкції з присудком першої частини, вираженим умовним способом, що передає бажання, прохання, яким у другій частині дається обґрунтування. Ілюстрацію цього становлять речення: *Дуже і дуже просив би звернути особливу увагу на сей проект — він для нас має велику вагу* (М. Коцюбинський); *Хотілось би до тебе зайти: є про що розповісти* (З усн. мовл.).

Розглянуте дозволяє висновувати, що у структуруванні речень із компонентом обґрунтування важливу роль відіграє семантико-граматичне оформлення першої предикативної частини з ознаками заперечення чи волевиявлення, передаваних формами наказового або умовного способів дієслів.

Однак вираження відношень “факт — його обґрунтування” можливе в конструкціях, перший компонент яких не має названих вище дієслівних форм, наприклад: *Затиснутий, зім'ятий натовпом Осташко глянув уверх і перехрестився: мент безумного жалю минув* (Р. Іваничук); *Щастя я прагнув даремно: Ти його дати невільна* (П. Грабовський); *Серце тьохкає: хвилююся* (З усн. мовл.).

У них у першій частині наявне ствердження певного факту дійсності. Проте в таких структурах семантичну незавершеність першого компонента, яка потребує обґрунтування, зумовлює винесення у кінцеву позицію слів, семантика яких потребує обґрунтування. Це — третя підгрупа розглянутих структур, які правомірно іменувати безсполучниковими складними реченнями, в яких перша предикативна частина має ствердну семантику.

(2) Безсполучникові складні конструкції, що репрезентують різновид структур за ознакою їх смислового наповнення, включає дві підгрупи речень: перша — речення об'єктивно-пізнавальні, друга — особистісні.

В об'єктивно-пізнавальних реченнях відношення обґрунтування встановлюються між явищами, подіями об'єктивної дійсності. Вони поділяються на:

1) речення, в яких факт об'єктивної дійсності обґрунтовується безпосередньою участю людини або міфологічної особи, зокрема: *Це вже був торг, хитрування, набивання собі ціни: боярам він потрібний був живий* (Р. Федорів); *У нас вдома вічний лазарет — все хтось лежить у ліжку* (М. Коцюбинський);

2) речення, що передають відношення обґрунтування стану, якості, особливості, властивості конкретних предметів і явищ; предикативна конструкція обґрунтування показує обставини, які зумовили якість, особливість, стан, наприклад: *У фактичній своїй частині виклад не завжди можна назвати вдалим, факти й дати нерідко переплутані*

(З журн.); *Смолоскипи, зрештою, були вже зайвими: просівався ранок* (Р. Федорів); *Відповідно до задуму де Трасі, “Наука про ідеї” була призначена усунути ненадійні ідеї — ідеї непридатні бути основою кращої організації суспільного життя* (В. Лісовий).

Особистісні безсполучникові складні речення обґрунтування, тобто ті, в яких передаються відношення, пов'язані з діями чи станом людини,— основний, панівний різновид розглядуваних конструкцій, представлених у сучасній українській мові.

Зібрані й проаналізовані дані дозволяють виокремити певні смислові моделі безсполучникових особистісних речень обґрунтування. Серед них: “певна дія — типові внутрішні причини цієї дії”: *Під липою Григорій сів — стомився* (В. Шевчук); “інтелектуальна дія — типові внутрішні або зовнішні фактори, які викликають цю дію”: *Не говоріть до мене — кожне ваше слово отрутою падає на мою душу* (І. Карпенко-Карий); “ритуальна дія — обґрунтування цієї дії”: *Пробач мені,— я запальний, [ти знаєш]* (Леся Українка); “фізичний стан людини — зовнішні чи внутрішні обставини, що спричинили такий стан”: *Сьогодні я мерзну: надворі мороз* (Х. Алчевська); *Остан знемігся і зовсім розхорівся: його палила гарячка* (М. Коцюбинський); “емоційний стан людини — зовнішні чи внутрішні фактори цього стану, що обґрунтовують його”: *На серці було до болю тоскно: ніхто ще досі не гордував так ним* (В. Шевчук).

Як системна синтаксична одиниця безсполучникові складні речення із відношенням обґрунтування представлені у вигляді всіх видів речень за метою висловлювання: розповідного, питального і спонукального характеру.

У третьому розділі “Реалізація безсполучникових складних речень із відношенням обґрунтування у різних функціональних стилях української мови” розглянуто особливості використання аналізованих структур у різних сферах побутування української мови.

Констатовано, що досліджуваний вид безсполучникових складних речень засвідчується в чотирьох (із п'яти) функціональних стилях сучасної української мови, крім офіційно-ділового. Разом з тим виявлено:

а) у всіх стилях наявні речення обґрунтування із запереченням у першій частині: *На поклик ніхто не відгукнувся: кімната була пуста* (З усн. мовл.); *Функція не має нулів: при жодному значенні x значення y не може дорівнювати нулю* (З підручника); *Для них українська незалежна держава та національні інтереси не є цінністю: наголос на цих цінностях вони вважали ознакою націоналізму* (В. Лісовий); *Однак різні фракції Ліберальної партії ніколи не приходили до розколу, цьому запобігала сила католицької церкви*

(З журн.); *За цей час не були ні ворогами запеклими, ні приятелями близькими, кожний торував власну дорогу* (Р. Федорів);

б) усім стилям властиві структури, які містять ствердження у препозиційному складнику: *У хаті жарко: бабуся дуже натопила* (З усн. мовл.); *Таке розуміння політики є, безперечно, нормативним — воно є визначальною традицією в західній політичній філософії* (В. Лісовий); *Хрущовська “відлига” агонізувала — вже почалося закручування гайок* (З газ.); *Розвиднилось траві — упали такі роси* (Л. Костенко);

в) не мають стильового обмеження (крім офіційно-ділового стилю) об'єктивно-пізнавальні конструкції обох підгруп: *Стадіон пустий: студенти поїхали на канікули* (З усн. мовл.); *Цій темі присвячена велика література: майже кожен із дослідників націоналізму так чи інакше звертається до досвіду цих країн у творенні "націй"* (В. Лісовий); *Далі ще страшніше: українська земля багата минулим, але в ній мало історії української людини* (В. Базилевський); *Панує тиша над морським простором — вітри тамують подих* (Л. Костенко);

г) домінують в усіх стилях виявляються безсполучникові складні речення з компонентом обґрунтування елементарної будови;

г) в усіх сферах мовлення кількісно переважають аналізовані структури розповідного характеру. Наведені вище приклади ілюструють ці властивості.

Аналіз зразків кожного стилю дозволив виокремити особливості використання досліджуваних речень у кожному стилі.

Для безсполучникових складних конструкцій обґрунтування, які функціонують у розмовному стилі, характерні такі особливості:

а) широко представлені розглядувані структури елементарної будови; надто мало — у складі конструкцій багатоконпонентної будови;

б) спостерігається розмаїтість їх семантико-граматичного оформлення препозиційного складника і смислової наповненості усієї структури;

в) переважають безсполучникові речення, в яких обґрунтовуються дії людини, мотивуються її вчинки, емоційний, фізичний стан;

г) домінують досліджувані синтаксичні одиниці розповідного характеру.

Безсполучниковим складним реченням обґрунтування, які функціонують у книжних стилях, притаманні такі властивості:

1) у науковому стилі: а) за семантико-граматичним оформленням препозиції наявні конструкції із запереченням і ствердженням; б) характерна повна відсутність структур із значенням волевиявлення; в) за ознакою смислової наповненості структури переважають об'єктивно-пізнавальні конструкції обґрунтування, які аргументують взаємозв'язок, взаємозалежність явищ і предметів об'єктивного світу; г) зрідка спостерігаються речення, що обґрунтовують стан особистості; г) кількісно переважають речення елементарної будови; д) домінуючу роль відіграють конструкції розповідного характеру;

2) у публіцистичному стилі: а) за ознакою семантико-граматичного оформлення препозиції представлені речення із наявністю ствердження і заперечення; б) за ознакою смислової наповненості всієї конструкції переважають об'єктивно-пізнавальні конструкції, що мотивують стан, якість, властивість певних предметів, не залежні від людини; значно вужче представлені особистісні конструкції; в) за функціонуванням в ізольованому стані чи в складі багатоконпонентних речень виділено обидва випадки їх уживання; г) кількісна перевага належить конструкціям розповідного характеру;

3) у художньому стилі: а) представлені всі різновиди речень за визначеними ознаками, однак переважають особистісні конструкції; б) розглядувані будови функціонують як окремі одиниці і в складі багатоконпонентних речень, проте чільне місце належить елементарним структурам; в) незважаючи на часте вживання спонукальних і питальних досліджуваних одиниць, домінантою є речення розповідного характеру.

Четвертий розділ "Безсполучникові складні структури обґрунтування і текст" присвячено опису структурної і семантичної співвіднесеності безсполучникових складних речень обґрунтування і текстових утворень.

Факти свідчать: обґрунтування як компонент у семантичному зв'язку предикативних структур може передаватися як безсполучниковим складним реченням, так і текстом. Найпоширенішими в зіставлюваних синтаксичних одиницях є випадки передачі відношення обґрунтування конструкціями елементарної будови.

Схожими є семантико-синтаксичні схеми будови безсполучникових складних речень і будови тексту, за якими перший компонентом передає заперечення, наприклад:

Відношення обґрунтування, що викликається вираженням волевиявлення в препозиційній частині, властиве не тільки безсполучниковим складним реченням, а й текстовим утворенням, наприклад:

Подібність виявляють безсполучникові складні речення обґрунтування і текст зі ствердним характером першої предикативної частини, як-от:

Менш поширеними є досліджувані синтаксичні структури в складі багатоконструктивних будов, наприклад з однорідною супідрядністю:

Потреба в обґрунтуванні може викликатися у безсполучниковому складному реченні препозиційною частиною, оформленою відповідно до мети висловлення у розповідному, питальному чи спонукальному вияві.

Приклади розповідних і спонукальних речень наведені вище. До них додамо зразки речення і тексту, в яких препозиційний компонент ужитий як питання:

Отже, зіставлення показує, що безсполучникові складні речення й елементи тексту становлять одиниці однотипного змісту. У цьому полягає семантична співвідносність аналізованих конструкцій. Однак ставити між ними знак рівності немає жодних підстав. Як синтаксичні одиниці, безсполучникові складні речення характеризуються інтонаційним малюнком складного речення: із підвищенням чи пониженням тону на межі частин і завершуючим зниженням у кінці структури. У межах цього малюнка на основі семантичного наповнення предикативних частин створюється відношення факту й обґрунтування. У текстових утвореннях кожне з висловлювань має закінчену інтонацію, а відношення факту, події й обґрунтування відтворюються за схемами безсполучникових складних речень. Констатацію семантико-синтаксичної структури безсполучникових складних речень обґрунтування і текстових утворень слід розцінювати як відповідність розглядуваних синтаксичних одиниць у передачі однакової семантики.

ВИСНОВКИ

Розглядувані складні безсполучникові конструкції належать до речень із різнофункціональними предикативними частинами з відношенням детермінації. Їхня найважливіша структурно-граматична ознака — порядок розміщення предикативних частин за формулою “факт (подія) — його (її) обґрунтування”, що дозволяє аналізовані структури вважати необерненими з огляду на логічну неможливість у безсполучниковому вияві поставити обґрунтування перед констатацією факту (чи події). Саме таке розміщення предикативних частин визначило структурно-семантичну специфіку цього виду безсполучникових речень, за якою друга частина виконує обґрунтовуючу функцію, а саме функцію вираження аргументу, підстави, мотиву, причини того, про що йдеться у першому компоненті.

Різноманітність семантичного наповнення обґрунтовуючої предикативної частини не дозволяє сприймати її компонентом, що виражає тільки причину сформульованої у першому складнику дії. Тому правомірно конструкції розглядуваного виду називати безсполучниковими складними реченнями з відношенням обґрунтування, а не реченнями причинно-наслідковими (з оберненим відношенням причини і наслідку) чи тим більше не наслідково-причинними, що до того ж суперечить логіці відношень причини і наслідку.

Визнання специфіки будови аналізованих безсполучникових складних речень і своєрідного семантичного наповнення відношень частин робить можливим кваліфікувати їх як окремий вид складних безсполучникових структур. Їх окремішність визначається порядком розташування предикативних частин, негнучкістю (необерненістю) структури, вираженням семантичного відношення факту (події) та його (її) обґрунтування. Запропонована в роботі класифікація безсполучникових складних

конструкцій розглядуваного виду ґрунтується на врахуванні, по-перше, семантико-граматичного оформлення першої частини, яка називає факт, подію, явище, і, по-друге, смислового наповнення всієї єдності.

За ознакою семантико-граматичного вираження препозиційного складника виділено різновиди за наявністю у ньому: а) заперечення, б) волевиявлення, в) ствердження.

Урахування смислового наповнення розглядуваних одиниць дало змогу поділити їх на об'єктивно-пізнавальні й особистісні конструкції обґрунтування.

Разом із цим констатовано, що безсполучникові складні конструкції обґрунтування засвідчуються в усіх відомих в українській мові формах речень за метою висловлення.

Здійснений аналіз дозволяє стверджувати, що аналізовані структури є не чим іншим, як реченневими одиницями з виразно визначеним відношенням предикативних частин, інтонаційним малюнком, властивим складним структурам. Вони поширені в усно-розмовному й більшості книжних стилів сучасної української мови, крім офіційно-ділового. Як мовні одиниці вони представлені не тільки в елементарному двокомпонентному вияві, а й у складі багатоконпонентних речень.

Визнання розглядуваних конструкцій як реченневих, а не текстових утворень чи синтаксичних дериватів не стоїть на перешкоді знаходження точок перетину речень аналізованого виду і конструювання тексту з одиниць, що виражають відношення обґрунтування. Безсполучникові складні речення із відношенням обґрунтування і текстові утворення співвідносяться як різнорівневі синтаксичні одиниці.

Основні положення і висновки роботи викладені у таких публікаціях:

1. Тележкіна О. О. Безсполучникові складні речення в поезії Олександра Олеся // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. пр.— Вип. 1.— Харків, 1998.— С. 57—62.
2. Тележкіна О. О. Наслідкові речення і речення обґрунтування в системі безсполучникових складних структур // Наука і сучасність: Зб. наук. пр.— Вип. 1.— Ч. 1.— К., 2000.— С. 256—262.
3. Тележкіна О. О. Речення обґрунтування як вид безсполучникових складних речень // Філологічні студії.— Луцьк, 2000.— № 1.— С. 204—208.
4. Тележкіна О. О. Структурна співвіднесеність безсполучникових складних речень обґрунтування і текстових утворень // Вісник Харківського університету. Серія Філологія.— Вип. 34.— Харків, 2002.— № 557.— С. 155—160.
5. Тележкіна О. О. Відповідність безсполучникових складних речень обґрунтування і текстових утворень // Лінгвістичні дослідження: Зб. наук. пр.— Вип. 8.— Харків, 2002.— С. 131—136.
6. Тележкіна О. О. Безсполучникові складні речення як стилістичний засіб (на прикладі збірки О. Олеся “З журбою радість обнялася”) // Олександр Олесь: творча спадщина і сучасність: Зб. наук. пр.— Суми, 1999.— С. 248—253.

АНОТАЦІЯ

Тележкіна О. О. Безсполучникові складні речення з компонентом обґрунтування.— Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 — українська мова.— Харківський державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди.— Харків, 2002.

У дисертаційній роботі здійснено системний аналіз безсполучникових складних речень із компонентом обґрунтування, описано особливості їх структурної і семантичної організації. Доведено, що безсполучникові складні речення обґрунтування як одиниці синтаксису мають реченневий характер у системі складних структур і виявляються як

синтаксично самостійний, функціонально самодостатній вид речень, для якого визначальним є порядок розміщення частин за схемою “факт – його обґрунтування”, що формує його структурно-семантичну специфіку. Як мовні одиниці безсполучникові складні речення обґрунтування представлені не тільки, як конструкції елементарної будови, а й у складі багатокомпонентних речень. Класифіковано аналізований вид речень за ознаками семантико-граматичного оформлення препозиційного компонента і смислового наповнення усієї єдності. Проаналізовано особливості реалізації безсполучникових складних речень обґрунтування в усно-розмовному та в більшості книжних стилів. Проведено зіставлення безсполучникових складних речень і текстових утворень із відношенням обґрунтування і виявлено їх структурну і семантичну співвіднесеність.

Ключові слова: безсполучникове складне речення з компонентом обґрунтування, елементарна будова, багатокомпонентні речення, текстові утворення, препозиційний компонент, семантична і структурна співвіднесеність.

АННОТАЦІЯ

Тележкина О. А. Бессоюзные сложные предложения с компонентом обоснования.— Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 — украинский язык. — Харьковский государственный педагогический университет им. Г. С. Сковороды. — Харьков, 2002.

В диссертационной работе осуществлен системный анализ бессоюзных сложных предложений с компонентом обоснования, описаны особенности их структурной и семантической организации. Рассматриваемые синтаксические единицы принадлежат к предложениям с разнофункциональными предикативными частями с отношением детерминации. Их важнейший структурно-грамматический признак — порядок размещения предикативных частей по схеме “факт (событие) — его обоснование”, что позволяет анализированные структуры считать негибкими, учитывая логическую невозможность в бессоюзной структуре поставить обоснование перед констатацией факта (или события), который аргументируется. Такое размещение предикативных частей определило структурно-семантическую специфику этого вида бессоюзных предложений, согласно которой вторая часть выполняет мотивационную функцию, а именно функцию пояснения, уточнения, обоснования того, о чем говорится в первом компоненте. Разнообразие семантического наполнения мотивационной предикативной части не позволяют воспринимать ее компонентом, который выражает причину действия, сформулированного в предыдущей составной части. Поэтому правомерно конструкции рассматриваемого вида называть бессоюзными сложными предложениями с отношением обоснования.

Принятие специфики строения анализированных предложений и своеобразного семантического наполнения отношений частей дает возможность квалифицировать их как отдельный вид сложных бессоюзных структур. Их самостоятельность определяется порядком размещения предикативных частей, негибкостью структуры, выражением семантического отношения факта (события) и его обоснования, в котором главную роль играют семантико-грамматические признаки препозиционного компонента.

Учитывая семантико-грамматические признаки препозиционной части и разнообразие семантического наполнения обосновывающего компонента, выделены классификационные разновидности по двум признакам: 1) семантико-грамматическому оформлению первой части, которая называет факт, событие, явление, и 2) смысловому наполнению всего единства.

По признаку семантико-грамматического выражения препозиционной составной части выделены разновидности: а) с отрицанием; б) с волеизъявлением; в) с утверждением.

По признаку смыслового наполнения рассматриваемые синтаксические единицы разделены на объективно-познавательные и личностные конструкции обоснования.

Функционирование названных бессоюзных сложных предложений обоснования наблюдается в двух видах: 1) как самостоятельные синтаксические единицы, которые занимают место в узком и широком контексте как равноправные и важные составные части оформляемого текста; 2) как структуры, входящие в состав многокомпонентных предложений с разными смысловыми отношениями.

Бессоюзные сложные конструкции обоснования засвидетельствованы во всех известных в украинском языке формах предложений по цели высказывания.

Проанализированы особенности реализации бессоюзных сложных предложений обоснования в разговорном и большинстве книжных стилей, кроме официально-делового.

Разговорный и книжные стили имеют некоторую специфику употребления бессоюзных сложных предложений обоснования, но, несмотря на это, исследуемые синтаксические единицы проявляют общие признаки в анализированных стилях: реализуются предложения обоснования с отрицанием в первой части; функционируют рассматриваемые структуры с утверждением в препозиционном компоненте; представлены объективно-познавательные конструкции обеих разновидностей; засвидетельствованы преимущественно бессоюзные сложные предложения элементарного строения, реже – в составе многокомпонентных предложений; во всех стилях количественно преобладают бессоюзные сложные предложения повествовательного характера.

Рассмотренное доказывает, что анализированные структуры являются предложениями, а не элементами текста.

Бессоюзные сложные предложения с отношением обоснования и текстовые образования соотносятся как разноуровневые синтаксические единицы.

Сопоставлены бессоюзные сложные предложения и текстовые образования с отношением обоснования и выявлена их структурная и семантическая соотнесенность как разноуровневых образований.

В выводах представлены основные результаты исследования.

Ключевые слова: бессоюзное сложное предложение с компонентом обоснования, элементарное строение, многокомпонентные предложения, текстовые образования, препозиционный компонент, семантическая и структурная соотнесенность.

SUMMARY

Telezhkina O. A. Asyndetic complex sentences with the component of substantiation.
– Manuscript.

Dissertation for Candidate's Philological Degree presenting according to the speciality – Ukrainian language. – Kharkiv State Pedagogical University named after G. S. Skovoroda. – Kharkiv, 2002.

In the thesis the system analysis of the asyndetically connected complex sentences with the component of substantiation is realized and there are described the semantic and structural peculiarities. It was proved that the asyndetically complex sentences as a unit of syntax have a speech nature in the system of complex structures. These sentences are revealed as a syntactically independent, functionally self-sufficient kind of sentences. For a such kind of sentences the parts distribution order according to the scheme “a fact – its substantiation” is the most important, that forms its structural – semantic specific. The peculiarities of the realization of the asyndetic complex sentences with the substantiation were analyzed in the oral- colloquial style

and in the majority of booking styles. The comparison of the asyndetic complex sentences and the textual formations with the relation of the substantiation was realized and their structural and semantic correlation was revealed.

Key words: asyndetic complex sentence with the component of substantiation; elementary structure; many components sentence; textual formation; prepositional component; semantic and structural correlation.